

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

О. І. КИЯН (Кіровоград)

М. Д. ІВАНИШЕВ ЯК ІСТОРИК Й ОРГАНІЗАТОР ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Серед вітчизняних істориків ХІХ ст., які зробили певний вклад у розвиток української історії, досить помітною постаттю є Микола Дмитрович Іванишев — професор і ректор Київського університету, віце-голова Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів, організатор Київського центрального архіву, редактор перших томів “Архива Юго-Западной России”. Його по праву можна вважати одним з фундаторів української історіографії. Тим часом науково-організаційна діяльність і змістовна творча спадщина Іванишева не привертала особливої уваги з боку дослідників розвитку історичної науки в Україні¹. Результатом такого стану є досить різноманітна інтерпретація (іноді діаметрально протилежна) його ідеології і доробку в царині національної історії². Це суттєво впливає на загальні висновки щодо розвитку української історіографії. Адже з поля зору дослідників по суті випала ціла ланка в органічному зв’язку, що поєднує українську романтично-народницьку історіографію з народницько-позитивістською.

М.Д. Іванишев народився в Києві 5 листопада 1811 р. у сім’ї церковного служителя. Його рід походив з українського козацтва, родини Іванишів. Дід Миколи Дмитровича був попом у с. Парафіївка Борзенського повіту на Чернігівщині. Він зумів на підставі услужливої “Korona Polska” Несецького (1743), що давала готову генеалогію для кожного сотника чи хорунжого, довести походження родини Іванишів від шляхтичів Іваницьких, переселенців з Волині, отримав їх герб і був записаний у дворянську книгу по Чернігівській губернії під прізвищем на російський лад — “Иванишев”.

Початкову освіту Микола Дмитрович здобув у Київському повітовому духовному училищі, куди він був записаний у 1821 р. Через чотири роки його як здібного учня було переведено до Київської духовної семінарії³. Бідність змушувала Іванишева поєднувати навчання з працею гувернанта у багачки Кисельової.

Після закінчення семінарії на нього чекала вже традиційна в родині кар’єра церковнослужителя, якби не випадковий збіг обставин, що різко змінив життєві орієнтири і відкрив для Іванишева зовсім інше поле громадської й наукової діяльності. Критичне становище з кадрами викладачів для вищої школи в Росії змусило відомство освіти створити спеціальний центр для їх підготовки. В 1828 р. у С.-Петербурзі відкрився Головний педагогічний інститут, який мав відігравати головну роль у підготовці науково-педагогічної зміни, лояльної до існуючої політичної системи⁴. Тому не випадково, що набір до інституту проводився переважно в середовищі найбільш консервативному, серед випускників духовних семінарій, які досягли сімнадцяти років. У Київській духовній семінарії вибір випав на двох найздібніших вихованців — Федора Березницького та Миколу Івани-

шева. В 1829 р. Микола Дмитрович успішно витримав екзамени і поступив у педагогічний інститут на філософсько-юридичний факультет, давши при цьому підписку, що після його закінчення він протягом восьми років прослужить у відомстві народної освіти.

Контингент викладачів новоствореного столичного вузу, який справедливо називали розсадником академічних реакціонерів Миколаївських часів, був досить солідним і високопрофесійним. Досить сказати, що історію літератури тут викладав Плетньов, римську словесність — Грімм, російську історію — Устрялов. Останній справив особливий вплив на молодого Іванишева, насамперед у плані зацікавлення історією, а також зумів прищепити йому той політичний консерватизм, прояви якого спостерігаються у сфері ідеологічних засад, яких Микола Дмитрович уперто тримався на протязі всього часу академічної та почасти і наукової діяльності.

Політична лояльність, яку він проявив під час свого навчання в інституті, була, очевидно, не останньою підставою, коли в 1835 р., після успішно складених випускних екзаменів, Іванишев отримав направлення для подальшого навчання за кордоном на два з половиною роки. Вибір, який випав на нього, пояснюється також великою потребою в науковцях-правознавцях, які могли б документально довести автохтонність юридичних основ Правобережної України і тим самим нейтралізувати польські претензії щодо неї⁵.

У 1836 р. Іванишев приїхав до Берлінського університету, записався на юридичний факультет, щоб у засновника історичної школи права Фрідріха Савіньї (1779—1861) вивчати методологію історії права та методи видання історичних документів. Слід зазначити, що Берлінський університет у часи навчання Іванишева перебував в апогеї своєї слави. У ньому читали лекції Ф. Савіньї — римське право; учень Гегеля, історик права Едуард Ганс — історичну філософію; Ф. Раумер та Л. Ранке — історію; К. Ріттер — географію. Звичайно, слухаючи лекції цих корифеїв європейської науки XIX ст., Микола Дмитрович отримав прекрасну підготовку і перейняв чимало їх історіософських узагальнень та методів наукового дослідження.

Під безпосереднім впливом ідей німецького романтизму, що у своєму прагненні протистояв французькій культурній і політичній домінації, Іванишев на перше місце поставив ідею нації як неповторної колективної індивідуальності. Він все частіше звертав свій погляд на слов'янський світ. Цьому сприяло і загальне піднесення слов'янської культури. Її центром на той час була Прага, яку сучасники називали “Слов'янськими Афінами”. Наукова діяльність філолога Йосифа Юнгмана, історика Франца Палацького, який у 1836 р. видав перший том монументальної “Історії чеського народу в Чехії і Моравії”, Павла Шафарика з його знаменитими “Слов'янськими старожитностями”, палеографа Вацлава Ганки спонукала сучасників зовсім по-іншому дивитися на слов'ян, пригадати відоме пророцтво Гердера щодо майбутнього духовного і політичного піднесення слов'янського світу.

В 1836 р. словак Ян Коллар виклав концепцію культурного зближення слов'янських народів, включаючи взаємне вивчення мов, створення слов'янських бібліотек, відкриття кафедр славістики в університетах, розширення співпраці в галузі вивчення слов'янської історії та народної творчості.

Ідеї панславізму (звичайно, з московською варіацією) стають модними і в Російській імперії, дістають офіційне визнання. Міністр освіти,

граф Уваров поспішає запровадити кафедри славістики при провідних університетах. Прейс, Срезневський і Бодянський були послані для підготовки за кордон, у слов'янські землі. Іванишев, таким чином, попав у сприятливу для його наукових захоплень течію. В 1837 р. він отримав дозвіл на переїзд з Берліна до Праги, де сходиться з Ф. Палацьким і особливо з Ганкою, під керівництвом якого почав активно займатися палеографією. Саме в цей період остаточно визначаються його наукові інтереси і формується слов'янофільська ідеологія, виявом якої є його розходження із “західником” Т. Н. Грановським, що був посланий для навчання від Московського університету ⁶.

В 1838 р. Іванишев повернувся в Росію. Подорожуючи по Німеччині, він працював в її провінційних архівах і відшукав кілька старослов'янських рукописів, в тому числі “Предисловие князя Курбского на книгу словес Златоустовых”, яку Микола Дмитрович згодом широко використав для написання історичного нарису про життя Курбського на Волині.

Після успішного читання пробної лекції латинською мовою в Академії наук Іванишев був направлений Міністерством освіти в новостворений Київський університет. У 1839 р. він переїхав до Києва, поселився в батьківському будинку на Подолі і приступив до викладацької роботи на посаді ад'юнкта юридичного факультету університету, давши перед цим підписку про те, що не буде належати ні до яких масонських лож та інших таємних товариств ⁷.

Початок академічно-службової й наукової кар'єри Іванишева припав на той час, коли царизм після фізичного погрому польського національного руху 30-х років був сповнений бажання ліквідувати осередки польської культури. В 1831 р. були закриті Віленський університет та Кременецький ліцей, де формувалися кадри польської національної інтелігенції, а натомість у 1834 р. був відкритий Київський університет св. Володимира. Устами миколаївського міністра народної освіти Уварова російський уряд заявив, що організацією Київського університету він прагне створити “розумову фортецю поблизу фортеці військової”, маючи на меті “придушити дух окремішності польської нації й злити його із загальноросійським духом” ^{8–9}. Згідно з цією відверто русифікаторською програмою здійснювалася чистка в навчальних закладах і звільнялися викладачі польського походження. На той час, у 1839 р. Київський університет було навіть тимчасово закрито.

Зміна національних кадрів відкрила перед Іванишевим широку дорогу і забезпечила підтримку з боку ректора університету Неволіна та київської адміністрації. Вже через місяць після прибуття до Києва, влітку 1839 р., Іванишев подав Неволіну прохання допустити до екзамену на ступінь доктора російського законодавства. Тема вільного твору “О плате за убийство в древнерусском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою виурою” і стала його докторською дисертацією, яку Іванишев публічно захистив 30 липня 1840 р. У жовтні того ж року він був затверджений доктором, а в листопаді — професором університету.

Ще в 1839 р. Микола Дмитрович почав читати лекції з історії слов'янських законодавств і польсько-литовського права, де проявив себе більше істориком, ніж юристом. “По своїй природі, — констатує біограф Іванишева, — він був історик, спокійний спостерігач явищ народного життя: він і любив свою історію слов'янського законодавства, свою історію польсько-литовського права — і на цих кафедрах, звичайно, він був би більше на своєму місці...” ¹⁰. Як викладач, Іванишев не користувався успіхом у студентській аудиторії. У значній мірі на викладацький імідж Ми-

коли Дмитровича вплинула та обставина, що він ніколи не підтримував радикальних ідей, популярних серед студентів, негативно ставився до Грановського і Белінського. З тодішнім київським генерал-губернатором Бібіковим, навпаки, “жив душа в душу”, бо бачив у ньому “дійсно російську людину” і підтримував його політику, спрямовану на приниження польського католицького шляхетства та на “захист” українського православної селянства.

Іванишев був деканом юридичного факультету в часи найбільшої політичної реакції, коли університетська освіта повністю опинилася в руках правлячих кіл. У 1862 р. він став першим виборним ректором Київського університету. Як ректор, Іванишев прагнув підняти престиж цього вузу, насамперед в сфері гуманітарних дисциплін, запросивши на провідні кафедри кількох видатних учених, серед яких значився і М.І. Костомаров¹¹.

Але епіцентром особливої активності Іванишева стала антипольська діяльність. Багато хто із сучасників вважав, що текст патріотичної листівки проти польського повстання 1863 р. в Україні склав саме він¹². Це викликало обурення польської громадськості та вчених. Варто зазначити, що великий прихильник слов'янського визволення Іванишев у польському питанні займав скоріше позицію російського урядовця, а не слов'янофіла. Причому в теорії ідея слов'янофільського визволення і братерства слов'янських народів лишилася близькою Іванишеву до кінця його життя. Ймовірно, що підкреслене полонофобство Миколи Дмитровича було відбитком антипольських настроїв серед українського селянства, яке не могло зрозуміти своєрідного демократизму польських повстанців і часто собі на шкоду допомагало царизму приборкати національно-демократичний рух.

Доба реформ 60-х років у Росії здалася Іванишеву радикальною і він у лютому 1865 р. залишив Київський університет і зайняв посаду у Варшаві по проведенню реорганізації судових установ. Це був виклик польському суспільству і для Миколи Дмитровича варшавська служба закінчилася повним провалом, як і для П.О. Куліша, який також хотів “помститися” полякам за колишні кривди, завдані українському народові. Зустрічаючи постійну протидію поляків, відірваний від рідного краю, Іванишев зневірився у варшавській службі і звернувся до Міністерства освіти з проханням про відставку.

В 1866 р. його звільнили від служби і він на власні кошти здійснив мандрівку по наукових центрах Західної Європи, поповнює свій багаж знань, щоб знову вийти (як на початку своєї діяльності) на європейський науковий рівень. У Франції він сходиться із знаменитим медієвістом Фюстель де Куланжем, слухає лекції Ж. Фавра та Л. Тьєра. Очевидно, саме в той період Іванишев вирішив зайнятися лише науково-дослідницькою роботою і виношував плани написання багатотомної праці з історії старослов'янського суспільства.

По приїзді до Києва, в травні 1868 р. і до самої смерті в 1874 р., Іванишев вів надзвичайно замкнутий характер життя. Колишні товариші називали його “київським анахоретом”. Він ігнорував навіть своє дітище — “Київську археографічну комісію” і в 1869 р. відмовив Академії наук розібрати праці свого колишнього учня М.Ф. Владимирського-Буданова, представлені на премію гр. С.С. Уварова. Ніякі звернення М. Максимовича та М. Погодіна “в ім'я історичної науки” не змінювали його поведінку. Іванишев уникав спілкування і працював самотужки. Склад його бібліотеки, за спогадами одного з колишніх вихованців, свідчить про підготовку до написання великого історичного твору. Іванишева цікавили насамперед праці теоретиків європейського федералізму Шербульє, Блумера, Блу-

нгли, Ульмера, Прудона, а також дослідження з історії західноєвропейської общини Бешара, Маурера, Гелферіха¹³. На жаль, рукопис незавершеного твору Іванишева (продукт його багаторічної праці) не зберігся, хоча саме він міг би дати повну інформацію про еволюцію наукового та, очевидно, й ідеологічного світогляду вченого¹⁴.

Ведучи мову про здобутки Іванишева в царині української історіографії, варто мати на увазі не лише стан розвитку тогочасної історичної науки, але й спостерігати досить специфічне суспільно-політичне тло, на основі якого розвивалася тогочасна українська історіографія і проходила вся наукова діяльність Іванишева. Якщо відкинути провіденціалістичну сентенцію О. Пріцака стосовно “руки Провидіння”¹⁵, то все-таки впадає у вічі досить унікальний збіг обставин, які привели до того, що в середині ХІХ ст. інтереси офіційної російської науки збіглися з інтересами українознавства. Прийнята в 1832 р. миколаївським режимом теорія “офіційної народності”¹⁶, що була, безперечно, відповіддю царського уряду на польське повстання 1830—1831 рр., і водночас нагальною потребою знешкодити національні ідеї, які на той час все частіше почали проникати до імперії із заходу, передбачала на службу політиці мобілізувати науку, зокрема історіографію.

Платформа цієї “наукової праці” була збудована на давній дипломатичній зброї Москви — твердженні, що відібрані у Польщі землі є та сама Русь, як і московська держава, і що їх повернення під царський скіпетр є справа цілком справедлива й законна. Таке відверто політичне спрямування історичної науки в Росії довелося формулювати не рядовому професору “антипольської інтелектуальної фортеці” в Києві, а лідеру тогочасної офіційної історіографії Устрялову, вчителю й ідейному наставнику Іванишева.

Варто підкреслити, що Устрялов був першим, коли в 1838 р. обґрунтував нагальну потребу розробки історії “Юго-Западной Руси”. В добре продуманій і написаній програмі історичного дослідження краю, що мала досить красномовну назву “Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское”, Устрялов підкреслює ті завдання пріоритетного характеру, на яких повинна була зосередити свою увагу російська історіографія. Він докоряє російським історикам за те, що вони зациклилися переважно на розгляді історії Московщини і віддали на поталу полякам значний відтинок “загальноросійської історії”, зокрема історію литовсько-руської держави¹⁷. Історію Західної Русі потрібно вивчати, щоб показати, як намагався повернутися народ в “лоно загальної матері”. З моменту об’єднання обох половин “руського народу” західноруська історія “змовкає” і розпочинається єдина російська історія. Ці тези Устрялова покладено в основу всієї пізнішої роботи російської історіографії в галузі так званої “Истории Западной России” та історії “Западнорусского права”.

Хоч цю програму історичного оправдання колонізаційної політики російського уряду проголошено в С.-Петербурзі, проте практична її реалізація мала здійснюватися на терені України. За ідеологічний осередок у цій справі і став Київський університет. У 40—50-х роках устряловську програму, яка проходила до того ж під соціальним гаслом захисту “руської” національності від польського гноблення, довелося втілювати не кому іншому, а саме Іванишеву. Таким чином, Микола Дмитрович прийшов до історичної науки, маючи перед собою чітко поставлену офіційну установку, якої повинен був триматися протягом тривалого часу свого життя й під яку мав підганяти наукову діяльність і зміст своїх досліджень.

Першим кроком у реалізації цієї програми стало заснування в 1843 р. київської “Временной комиссии для разбора древних актов”, яка повинна була документально спростувати польські історичні аспірації щодо Правобережної України. Чисто урядовий характер комісії, становище історичної науки в ролі приводу національної боротьби, під контролем місцевої влади, звичайно, дуже мало відповідало вимогам вільного, об’єктивного історичного дослідження. Але з її появою в українській історіографії з’явився унікальний шанс — під прикриттям офіціозу перейти від аматорських краєзнавчих досліджень і етнографізму до комплексного наукового вивчення історії України. Ситуацію поліпшувала і та обставина, що справа опинилася від початку фактично в руках людей, котрі в своїй діяльності керувалися або виключно інтересами науковими, або ж своїм українським патріотизмом, який сходився з намірами уряду хіба лише щодо ослаблення польського елементу в краї. Одним з такого роду керівників Київської археографічної комісії з початку її існування став Іванишев, який поряд з М. Максимовичем та В. Домбровським обійняв посаду редактора видань, визначивши головні напрями її діяльності. Його керівництво комісією по-ясняється насамперед тією обставиною, що він був одним з небагатьох її працівників, котрі мали відповідну фахову підготовку і були знайомі з досягненнями тогочасної європейської археографії. Уособлюючи головну наукову силу організації, Іванишев розпочав активну евристичну діяльність, відшуковуючи історичні джерела та проводячи археологічні експедиції¹⁸.

Спонукальним мотивом широкої евристичної діяльності Іванишева був загальний стан розвитку тогочасної української історіографії. Він приступив до розробки “південноросійської історії”, коли вона, по суті, являла собою “*tabula rasa*”. На фоні кращих досягнень та інтенсивної еволюції європейської історіографії, яка не лише перейшла на нові форми організаційної діяльності (історичні товариства, школи при університетах), впровадила нові методи наукового дослідження, а й приступила до історичного синтезу в національних масштабах, навіть кращі праці з української історії, як, наприклад, Бантиша-Каменського, виглядали за науковий анахронізм. За досить об’єктивною оцінкою М.С. Грушевського, українська історична наука того часу “перебувала в об’їдках історіографії російської і польської, або на компілятивних і памфлетичних утворах минулого, а найбільші і найбагатші жерела української історії гинули і лишалися в невідомості”¹⁹. Подібна ситуація була чітко усвідомлена Іванишевим, який вказав на нагальну потребу збирання і публікації історико-нарративних матеріалів, визначального чинника прагматичної історії.

В сфері історичного джерелознавства увагу Іванишева привернув актовий матеріал. Він був першим серед вітчизняних істориків ХІХ ст., хто звернув увагу на значення міських і земських актових книг, як дуже цінного джерела для історичної науки. На думку М.П. Драгоманова, широке використання київськими документалістами актового матеріалу стало в подальшому методичною візією їх наукових праць, згідно з усіма позитивними і негативними наслідками, що впливали від їх використання. “Діючі особи цих актів, — констатує Драгоманов, — в більшій мірі козаки, селяни, — себто простий люд, який власне “виконує” історію. Тому дослідження, складені подалі від державних центрів по таких джерелах, не відзначаються величинами, але натомість показують самі реальні сторони народного характеру в історії”²⁰. Втім, вважає Драгоманов, актовий характер досліджень київських істориків мав і негативний аспект в їх творчості, оскільки призвів до “зайвої лаконічності висновків, ізольованості завдань і відсутності порівняльних узагальнень”^{21–22}.

Акти сподобалися Іванишеву тому, що він — юрист за фахом, знаходив у них чимало матеріалів для вивчення стародавньої української історії з точки зору права, а також і тому, що тут він міг проявити більше самостійності, ніж при підготовці видання літописів. Як документаліст, Микола Дмитрович надавав виключного значення публікації першоджерел і скептично ставився до передчасного синтезу та малодоказових апіорних схем. У листі до професора російської історії П. В. Павлова він, зокрема, писав: “Ваш Гізо — великий історик, але що буде з його поглядами років через 20—30? А мої видання будуть мати вічне значення для історичної науки”²³.

Методичні прийоми обробки актового матеріалу Іванишев продемонстрував у двотомному виданні “Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и Польше” (1849), яке справедливо вважається зразком комплексного підходу до підготовки археографічного дослідження. При складанні цього видання Іванишеву довелося переглянути майже півтори сотні напівзотлілих кременецьких, луцьких і волинських актових книг. Окрім того, на його прохання проводилися пошуки в Головному архіві Царства Польського і за посередництвом міністра іноземних справ Росії була отримана з Вольфенбюттельської герцогської бібліотеки копія автентичного твору Курбського “Предисловие на книгу словес Златоустовых”, яка була опублікована як додаток до другого тому праці Іванишева.

Нарешті, бажаючи на місці зібрати відомості про життя Курбського, Микола Дмитрович здійснив поїздку по Ковельському повіту, об’їхав усі волості, в яких знаходилися маєтки Курбського і провів пошук у Вербській церкві в надії відкрити поховання князя.

Крім інформаційної насиченості, праця Іванишева відзначається і високим археографічним оформленням, що включає вихідні дані й анотацію використаних джерел, а також вперше в практиці вітчизняної археографії передмову у вигляді об’ємного історичного дослідження, здійсненого на основі опублікованих актів. У цілому розвідка Миколи Дмитровича про Курбського зруйнувала сталу думку серед істориків, що “в присутніх місцях західного краю Росії не передбачається відкриття важливих пам’яток, котрі можуть пролити світло на вітчизняну історію, і що великоруські (московські) архіви, наповнені чисельним невідомим історичним матеріалом, заслуговують переважної уваги”²⁴.

Перший період в історії Київської археографічної комісії, пов’язаний з пошуковою роботою й апробацією методів дослідження, закінчився в середині 50-х років XIX ст. і дав можливість Іванишеву розробити детальний план її подальшого функціонування. Кроком у цьому відношенні стало відкриття в Києві у 1852 р. Центрального історичного архіву. Це дало змогу не лише зберегти від знищення масу неоціненого для української науки історичного матеріалу, але й приступити до його публікації в спеціальному виданні, якому Микола Дмитрович дав назву “Архив Юго-Западной России”. Загальна схема видання, що мало складатися із семи частин, була вперше оприлюднена на сторінках слов’янофільського журналу “Русская беседа” (№ 3 за 1857 р.) і деталізована Іванишевим 24 квітня 1858 р. на засіданні Київської археографічної комісії, на якому її було остаточно затверджено й рекомендовано до виконання. В ідеологічному ракурсі структура “АЮЗР” була підігнана Іванишевим під офіційну тріаду — “православ’я, самодержавство, народ”²⁵.

У суто науковому плані, за прототип “АЮЗР” послужив досвід видання найкраще поставленого в тогочасній європейській історичній науці “*Monumenta Germaniae Historica*”, що з 1824 р. у п’яти частинах виходив у

Пруссії під егідою Товариства для вивчення німецької історії. Але, якщо німецьке видання під загальною редакцією Бомера зосереджувало переважно увагу на політичній історії, то Іванишев врахував специфіку наявного в розпорядженні Київської археографічної комісії матеріалу і сконцентрував видавничу діяльність переважно на соціальній історії²⁶. На протязі 35-ти років комісія керувалася планом Іванишева, вносячи лише невеликі зміни щодо розміщення частин і включаючи в “Архив Юго-Западной России” нові відділи, що не могли бути передбачені під час його складання, як, наприклад, відділ актів з історії заселення України в XV—XVI ст. “План комісії, — констатував М.С. Грушевський, — безперечно, мав багато корисного: групування матеріалу в окремі томи по спеціальних справах примушувало, не задовольняючись збиранням того, що саме під руку йшло, до глибоких розвідок, часом дуже важких, по різних відділах Центрального архіву й чужих архівах, і в результаті давалося більше матеріалу для з’ясування поставленої справи. Заведені розправи, без котрих не видавалися матеріали, не доставляли справи *in crudo*, а подавали громаді ґрунтовні монографії на основі сучасного матеріалу, а не *concurrent* сучасної науки. Через це видавництва комісії мали більше ваги, аніж якого іншого видання джерел у Росії”²⁷.

Саме Іванишев і показав як потрібно реалізовувати цей план. У 1859 р. він видає I том першої частини “Архива Юго-Западной России”, що містив акти з історії православної церкви в Україні з 1481 по 1596 рр., а незабаром, у 1860 р. — I-й том другої частини цього видання під назвою “Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России”. Публікації Іванишева, що торкалися проблеми польсько-українських взаємин, викликали гостру полеміку на сторінках журнальної періодики. Польські історики й публіцисти Совинський і Зенон Фіш (Тадеуш Падалиця) звинуватили Миколу Дмитровича в тенденційному підборі та відвертій фальсифікації архівного матеріалу, а заодно і Київську археографічну комісію в прагненні відтворити історичне життя Польщі лише в негативному ракурсі²⁸. Виступ польських публіцистів у певній мірі підтримав М. І. Костомаров, який анонімно на сторінках журналу “Современник” помістив досить об’ємну рецензію на I том другої частини “Архива Юго-Западной России”, де, зокрема, підкреслювалося, що “Іванишев пише у тім же дусі, котрий ще під пером Устрялова надовів своєю однобічністю”²⁹. Мотив виступу Костомарова можна цілком зрозуміти, якщо врахувати безпрецедентну антипольську кампанію, розгорнуту російською шовіністичною пресою напередодні повстання 1863 р.

Критика викликала відповідь Київської комісії для розбору давніх актів на звинувачення деяких газет і журналів з приводу виходу в світ другої частини “АЮЗР”. У цій відповіді Іванишев робить такий висновок, що “гнів, з яким дивляться деякі з польських патріотів на праці комісії, виходить переважно від того, що вони поверхово знають польську історію. Справжні польські вчені, які вивчають історію своєї вітчизни, зі всією глибиною і широтою, по письмових джерелах, багато в чому сходяться в результатах своїх досліджень з висновками, які випливають безпосередньо з актів, виданих комісією”³⁰. Спираючись на праці критиків суспільного устрою Речі Посполитої Е. Морачевського і Т. Маколя, Іванишев досить аргументовано відстоює свою позицію.

Відповідь справила сильне враження, але не зупинила гострих випадів проти Миколи Дмитровича в польській історичній літературі. Вже у 1863 р. Юліан Бартошевич помістив у біографічному довіднику навіть про нього спеціальну статтю під назвою “Видавець джерел польської історії”,

де констатує: “Завдання Іванишева становить не добросовісне наукове дослідження, не бажання розкрити істину, а прагнення затемнити справу, тенденційний її виклад. Він мав стосунки з поляками в Києві, з Грабовським і Свідзинським, але не намагався скористатися їх знаннями”³¹. Проте, наскільки публікаторська діяльність Київської археографічної комісії викликала занепокоєння поляків, свідчить той факт, що спалення Київського центрального архіву стояло в інсургентській програмі поряд з взяттям арсеналу і знищення фортеці³², а трохи згодом, наприкінці 60-х років, польська історична наука зусиллями А. Павінського та О. Яблоновського розпочала навіть видавати “Zrydła dziejowe” (“Джерела історичні”) в кількох серіях, задуманих як альтернативу “Архива Юго-Западной России”³³.

Ще на початку 60-х років Іванишев уособлює головну наукову силу Київської археографічної комісії. Коли в 1861 р. було введено посаду головного редактора “Архива Юго-Западной России”, він був змушений взяти її на себе, оскільки “цей надзвичайно складний бік справи, який вимагав навиків та близького знайомства з порядками і формами стародавнього судочинства, не говорячи вже про спеціальні історичні дисципліни (палеографію і філологічні знання), був не під силу кожному з членів комісії і потрібен був фахівець, керівництво якого вносило в працю інших співробітників певне єднання мети та засобів”³⁴. Лише у 1863 р. на цій посаді його замінив учень і науковий послідовник Володимир Антонович. З від’їздом до Варшави в 1865 р. завершується 22-річна праця Іванишева в комісії, яка, безперечно, втратила одного з найцінніших співробітників за всю історію її існування.

Підсумовуючи діяльність Іванишева в Київській археографічній комісії, варто зазначити, що застосовані ним при виданні історико-нарративних матеріалів класичні принципи європейської археографічної практики, суттєво позначилися на якості досліджень з української історії, заклали міцні підвалини тієї документалістської традиції, яка стала своєрідною візією української історіографії другої половини ХІХ ст. Археографічна методика Іванишева, збудована на комплексному підході, була для свого часу настільки досконалою і водночас складною для наукового вжитку, що навіть такі корифеї в галузі археографії, продовжувачі його справи в комісії, як В. Антонович та М. Владимирський-Буданов, хоч і запозичили з неї чимало, але все-таки не могли досягнути притаманного Іванишеву загального публікаторського рівня, спрощували розроблені ним принципи та прийоми публікації історичних джерел, що в певній мірі негативно відбилося на науковому рівні видань Київської археографічної комісії³⁵.

Діяльність Іванишева в комісії та університеті плідно позначилася також на підготовці цілої плеяди талановитих учених. Серед його вихованців — О. Ф. Кістяковський, В. Б. Антонович, М. Ф. Владимирський-Буданов, О. Ф. Леонтович, О. В. Романович-Славатинський та інші відомі в Росії правознавці й історики. По суті, саме від Іванишева йдуть витoki таких наукових феноменів, як “Київська історико-юридична” і “Київська історико-документалістська” школи³⁶.

Микола Дмитрович не залишив після себе праці, в якій були б викладені його погляди на історію, з’ясовані джерела ідей і дослідницьких методів. Але зміст його праць та наукової діяльності дають можливість окреслити головні риси творчості вченого. Історіософські уявлення та погляд на історію як науку склався в Іванишева в період навчання в Берлінському університеті в середині 30-х років ХІХ ст. У стінах університету ще панував дух німецького романтизму, збудженого епохою Просвітництва і на-

ціональним приниженням в епоху наполеонівських воєн. Пророки романтизму, філософи і публіцисти брати Шлегель вимагали від історичної науки створення національного міфу на основі давньої історії, щоб показати відрубність германського духу від романського. Теоретичні канони романтизму були підкріплені студіями так званої “Історичної школи права”, лідер якої Фрідріх Савіньї в філософсько-юридичному трактаті “Про покликання нашого часу до законодавства” сформулював головні положення романтичного історизму: думку про історичну традицію в розвитку народу, нерозривний зв’язок нинішнього і минулого, ідею нації як неповторної колективної індивідуальності, об’єднаної ідеєю народного духу “*Golkgeist*”, містичною першоосновою всієї історії.

Ці положення “Історичної школи права” стали квінтесенцією історіософських уявлень Іванишева. “Кожне плем’я, — констатує він, — має відмінний характер думки, точнісінько так же, як воно має свою відмінну фізіономію”. І далі — “не дивлячись на окрему історичну долю кожного з народів, думка з певними змінами утримує їх загальний характер, якщо лише вплив іноплемянних народів не зітруть її”³⁷. Звідси випливали загальні принципи Іванишева щодо законодавства: право, відповідно до специфіки характеру національної психології, має свої “провінціалізми”, загальне право — така ж химера, як загальна мова. Законодавець — не творець права, а всього лише “виразник народного духу”, єдиної творчої сили, яку можливо досягнути лише шляхом всебічного вивчення історії даного народу³⁸.

Теоретичні настанови романтизму спонукали Миколу Дмитровича більше уваги приділяти давній історії слов’янського світу. Ці настанови не залишили його байдужим до ідеології панславізму. Ще в празький період, коли він розпочав вивчати історію слов’янства, в ньому розвинулась і зміцніла віра в “історичну місію” Росії серед споріднених, але розрізнених і бездержавних слов’янських народів. Ця віра укріпилася в ньому з роками, по мірі вивчення історії польсько-руських взаємин, які, на його думку, були “переконливим доказом нездатності польського племені стати на чолі слов’янства і керувати його долею”³⁹. Проте панславізм Іванишева не має характеру панславізму у виключно московській формі. Він не означає гегемонію одного сильного племені над всіма іншими, гегемонію, що не зупинялася перед насильством над слабкішим. Панславізм Іванишева йшов паралельно з тим романтичним панславізмом, виявом якого була концепція Яна Коллара — пронизана ідеєю рівності великих і малих народів.

Відводячи Росії провідну роль у справі визволення слов’янського світу і будучи *par excellence* політичним москвофілом, який навіть доходить до ідеї провіденціалізму, стверджуючи, що Росія “з неосяжно великим майбутнім” є творінням божим⁴⁰, Іванишев, все-таки, не є прихильником деморалізації українського народу. Національний світогляд впливав з його історіософії. Він був від природи культурником, не любив політики, хоча силою обставин був втягнутий у політичні події в Україні на початку 60-х років XIX ст. Але культуру розумів своєрідно, як і його сучасник П. О. Куліш. Ідеал культури в нього був сполукою аристократизму і народолюбства.

Микола Дмитрович не розвивав у своїх працях розуміння національної проблеми, але цілком очевидно, що він вбачав народ в українській селянській масі. “Народ, який проживав у Південно-Західній Росії, різко відмінний від дворянського стану приватним і суспільним побутом, завжди був і залишається по нині народом руським, свято зберігає головні

риси своєї народності: мову, православну віру”⁴¹. Втім, протиставляючи дворянство народній селянській масі, Іванишев завжди ототожнював з дворянством переважно польський елемент. Це особливо помітно в його контрверсійній гіпотезі про демократизм громадського ладу в Україні періоду середньовіччя, пронизані ідеєю відмінності між “руським” демократичним началом й аристократизмом польського суспільства.

Микола Дмитрович не залишив для української історіографії великої наукової спадщини, але його праці вигідно відрізняються високою дослідницькою технікою і новизною тематичної спрямованості. Вони можуть бути поділені на дві категорії: дослідження з історії слов’янського законодавства і праці з української історії, написані на основі матеріалів, здобутих Київською археографічною комісією. З праць першого циклу варто виділити “О плате за убийство в древнерусском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою виурою” (1839), “Рассуждение об идее личности в древнем праве богемском и скандинавском” (1841) та “Древнее право чехов” (1847). Квінтесенцією змісту цих історико-правознавчих студій є положення, що “між давнім слов’янським законодавством є внутрішній тісний зв’язок, який виник з одноплемінності слов’янських народів, а тому для пояснення давнього руського права необхідне порівняльне вивчення всіх інших законодавств”^{41а}.

Використання слов’янофільської догми про єдність слов’янського світу дало можливість Іванишеву вперше у вітчизняній науці приступити до вивчення руського права в порівняльно-історичному висвітленні. Тому не випадково І. В. Лучицький, який взагалі надзвичайно високо оцінював наукову діяльність Іванишева, перейняв у нього порівняльний історико-етнологічний метод і широко використавши в дослідженнях з історії землеволодіння в Україні, бачив заслуги Іванишева насамперед у тому, що він сприяв “відособленню юридичної науки, розширив її обрії, приєднав до історії, без якої неможливе правильне розуміння юридичних норм”⁴².

Ведучи мову про дослідження Іванишева в українській історії, варто насамперед звернути увагу на невелику за обсягом, але змістовну працю “О древних сельских общинах в Юго-Западной Руси”. Вперше вона з’явилася в 1857 р. на сторінках слов’янофільської “Русской беседы”, саме в той час, коли дисертація одного з adeptів так званої “державницької історичної школи” в Росії Б.М. Чичеріна “Областные учреждения России XVIII века”, викликала велику дискусію щодо громади: чи є сільська громада результатом адміністративної ініціативи держави, як стверджував Чичерін, чи вона є залишком старослов’янського народного устрою, лише регламентованого державою з адміністративно-фіскальною метою, — як стверджували слов’янофіли. Головним джерелом для її написання послужили судові акти, почерпнуті з Київського архіву. На основі їх Іванишев (один з перших у тогочасній історіографії) спробував дослідити походження і функції громади періоду пізнього середньовіччя, склад і компетенцію копних судів, характер судочинства у селах Правобережної України. На його думку, “сільська громада Південно-Західної Русі з її юридичними звичаями і самостійним складом копних судів, має ознаки глибокої давнини... З великою вірогідністю стверджуємо, що сільські громади виникли в той час, коли слов’янські племена, що населяли нинішню Південно-Західну Росію, ще не були об’єднані державним союзом, під верховною владою правителів”⁴³.

Микола Дмитрович вважав, що до складу громади входили люди простого стану, переважно селяни, міщани, котрі не користувалися магдебурзьким правом і навіть безземельна шляхта. Він також показав, що община в

XVI—XVII ст. не мала права власності на землю, що у зборах “коп” брали участь не всі члени общини, а лише домогосподарі. Взагалі, в центрі уваги автора не лише община з її адміністративно-економічними функціями, але також і судова діяльність цієї організації, тобто система копних судів, які Іванишев часто ототожнював із селищною громадою. В основу організаційних принципів староруської громади, неодноразово підкреслює дослідник, покладено “демократичне “начало”, під яким він розумів відсутність суттєвої майнової диференціації та рівність виборчих прав у її членів. Громадівський демократизм ніколи не вписувався в політику централізації, був антиподом процесу суспільного розшарування. Тому вся історія староруського громадського життя пов’язана із запеклим протистоянням держави та громади. “Демократичне начало, — констатує Іванишев, — на якому були збудовані громади, є протилежними політиці великих князів руських, які прагнули до єдиновладдя: тому давня історія Русі являє тривалу і запеклу боротьбу верховної влади з могутніми міськими громадами”⁴⁴.

Розглядаючи обставини, що призвели до нівеляції громадського ладу, Іванишев доходить висновку: “Відтворений нами стан сільських громад Південно-Західної Русі в XVI—XVII ст. свідчить, що ця установа, як залишок давнини вступила в протиріччя з новими формами суспільного життя і повинна була зникнути в міру поширення влади уряду і влади поміщиків над селянами”⁴⁵.

Незаперечно, що в методологічному плані стаття Іванишева написана в дусі ідей, характерних для слов’янофільської ідеології. Але якщо для містичного теоретика слов’янофільства К. Аксакова слов’янська громада є лише моральний союз без будь-якої мети, чи, говорячи його словами, “громада — це вищий моральний образ людства”⁴⁶, то для Іванишева вона є продуктом прагматичних суспільних і господарських потреб, продукт певного періоду історичного життя. Слід згадати ще деталь розбіжностей між Іванишевим і московськими слов’янофілами, яку помітив також М. П. Драгоманов: “Із статті п. Іванишева, — констатує він, — ще не йдуть висновки про громаду в царині московської державності: вона, поза сумнівом, доказує існування автономної громади лише в Південній Русі”⁴⁷.

Саме даний контекст студії Іванишева оцінений Драгомановим як спроба вказати на певні розбіжності громадсько-політичного життя, а отже, провести певну лінію, розмежувавши за допомогою даного конкретного прикладу історію старослов’янської Русі⁴⁸. По суті, поєднуючи праруську громаду лише з українським середньовіччям, доводячи тяглість історичної традиції в сфері суспільних засад, Іванишев робив перший крок до історичного синтезу в національному масштабі. Не випадково, що контроверсійна гіпотеза Микола Дмитровича про громадський демократизм старослов’янського суспільства була підхоплена Володимиром Антоновичем та Київською історичною школою, тісно вплелася в ідеологію українського народництва⁴⁹.

Іванишев надавав увагу й ролі церкви як основи буття й єдності українського народу. Серед праць, написаних у цьому тематичному напрямі, варто виділити його оцінку характеру релігійної унії, яку він виклав у дослідженні про церковну унію 1596 р. у вступній статті до видання актів з історії церкви в Україні⁵⁰. На його думку, характер унії абсолютно політичний, викликаний потребами внутрішнього і зовнішнього життя Речі Посполитої. “Польський уряд, — констатує Іванишев, — вважав, що для досягнення внутрішнього спокою в державі необхідне єдине віросповідання...”⁵¹. Другою підставою послужив зовнішньополітичний фактор, оскільки “польський уряд дивився на поділ церковний, як головну причи-

ну турецької могутності...”⁵². До причин унії Іванишев відносив також занепад церковної ієрархії, викликаний правом патроната, надання церковних маєтків шляхтичам. Наслідки унії були дуже негативними. Вона розірвала зв'язок між аристократією і простим народом, залишила лише юридичний зв'язок, і коли він був знищений повстанням під проводом Богдана Хмельницького, то ні “один крик, жалоба не роздався на захист аристократії, що відцуралася від своєї віри і народності”⁵³.

Звичайно, з точки зору сучасної науки Іванишев гіпертрофує ідейно-політичні чинники унії і не помічає “коренів цього процесу, що полягали не лише в меті уряду, а перш за все в економічній зацікавленості польської шляхти господарювати на українських землях”⁵⁴. Але варто зауважити, що це була одна з перших спроб у тогочасній історіографії дати об'єктивну, збудовану на документальному матеріалі, оцінку цієї важливої в історії слов'янського світу події⁵⁵.

Прагнення відшукати різницю в характері історичного розвитку українського та польського народів, причину їх запеклої конфронтації в XVII ст. простежується також у розвідці “Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов Юго-Западной России”. Хоча в преамбулі до твору Іванишев всіляко декларує примат об'єктивізму: “Ми змусимо розмовляти західноруське дворянство, утримуючись від власних наших поглядів”⁵⁶. Його концепція “викриття кривд” з боку поляків не вільна від апіорних узагальнень. На думку Іванишева, Литовсько-руська держава була поєднана з Польщею федеративним союзом, кожна із сторін зберігала свою систему влади, судочинства і територіальну відособленість. Федеративний союз був єдиною можливим варіантом мирного співжиття польського та українського народів. Але в 1569 р. федерація була по суті зруйнована постановою Люблінського сейму, що призвела до інкорпорації українських земель, перетворила їх у провінцію. Приєднання не може вважатися, як це роблять польські історики, добровільним, оскільки воно здійснено під загрозою конфіскації маєтків українського дворянства. “Таке об'єднання, — констатує Іванишев, — повинно було мати наслідки, згубні для обох народів. Дві майже рівносильні, але за своїми головними засадами зовсім різні народності, відмінні характером правління, мовою і релігією, повинні були перебувати в постійному протистоянні і паралізувати розвиток державності”^{57–58}.

Боротьба велася на національній і релігійній основі. Сам польський народ ніколи не проявляв у своєму національному характері релігійної непримиренності, але в польській державі існувала сила, що не відповідала польським національним інтересам. Під цією силою Іванишев розумів римську пропаганду, яка занесла в Польщу релігійний фанатизм і посягла ворожнечу між двома одноплеменними народами. “Як поховальний факел, — образно пише він, — фанатизм кинув своє зловісне світло на всю історію Речі Посполитої і вів цю державу до політичної смерті”⁵⁹. І далі в дослідженні Іванишев не шкодує чорних фарб для змалювання суспільно-політичного життя Речі Посполитої, хоч і не доходить до чіткої історичної альтернативи цьому устрою.

Погляд Іванишева на історію польсько-українських взаємин викликав принципові заперечення у М.І. Костомарова. “У Іванишева, — зазначає він, — лише одна думка — щоб переконати читачів, що об'єднання з Польщею — джерело всіх бідувань для краю”. І далі: “У Іванишева народні маси на другорядному плані: в нього мова йде про західноруське дворянство, про той клас, який по тогочасних уявленнях, становив повноправний народ. Розглядаючи руське дворянство окремо від маси, ми повинні

будемо з іншої точки зору дивитись і на ставлення Польщі, як нації, до Русі”⁶⁰. Але поряд з цими справедливими зауваженнями і сам Костомаров у рецензії допустив чимало упереджень, заперечуючи, наприклад, політизацію та виставляючи польський республіканський устрій за взірцем, ігноруючи негативні явища, насамперед у соціальній сфері, які мали місце після приєднання українських земель до Польщі⁶¹.

Підсумовуючи все зазначене, варто наголосити, що Іванишев розпочав свою наукову діяльність, коли українська історія (з точки зору тогочасної науки) не була чітко означена, позбавлена відповідної джерельної бази, окутана міфами та легендами, а почасти навіть закрита польською і російською історією. Тому, поряд з М.О. Максимовичем, він може вважатися одним з піонерів її наукового дослідження. Іванишев започаткував документально-прагматичний напрям в українській історіографії, поєднавши історичні праці з високою дослідницькою технікою, давши історико-порівняльний метод і зробивши документалізм методичною базою подальших наукових студій українських істориків, поставив вітчизняну археографію на європейський рівень. Общинна теорія Іванишева з оцінкою староруського життя як укладу прогресивного та демократичного, думка про тяглість народної історії були по суті першим кроком до історичного синтезу в національному масштабі. Водночас осуд польсько-шляхетського режиму в Україні, постійне відмежування української етнічної ідентичності від польського національного елементу, якими пронизані дослідження Іванишева, започаткували завдання “відпольщення” української історії, остаточно розв’язане його учнем і науковим послідовником Володимиром Антоновичем. Все це дає підстави розглядати Іванишева як одного з фундаторів української історичної науки ХІХ ст., відповідно внісши корективи в ті стереотипи, що склалися при оцінці його діяльності і наукової спадщини в історіографії.

¹ Навіть у синтезуючій праці Д. І. Дорошенка з української історіографії про Іванишева згадано лише в примітках до основного тексту. Див.: Д о р о ш е н к о Д. І. Огляд української історіографії. — Прага. — 1923. — С. 118.

² Високу оцінку науковій діяльності М. Д. Іванишева зустрічаємо у В. І. Пічети, який вважає його за творця порівняльної історико-юридичної школи в Росії (Див.: П і ч е т а В. І. Введение в русскую историю. — М., 1922. — С. 136), а також Д. І. Багалія, який ставить йому в заслугу введення в українську історіографію наукових першоджерел і широку науково-організаційну діяльність. Див.: Б а г а л і й Д. І. Нарис історії України. — К. 1928. — С. 37; Нарис української історіографії за доби феодалізму та доби капіталістичної // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУ. ІР), ф. 1, спр. 11049, арк. 139, 143.

У свою чергу, Олександр Оглоблін у рецензійному резюме на рукопис “Нарисів української історіографії” Дмитра Багалія, написаному в 1930 р., констатує: “Загальний висновок нашої аналізи життя та праць Іванишева такий: це яскравий представник дворянсько-буржуазної реакційної ідеології в історичній науці. Наукове значення його праць значно перебільшено в опусах дворянсько-буржуазної історіографії, яка зовсім не звертала увагу на його ідеологію, коли вона, між тим, дає нам певний, міцний критерій до оцінки його наукових праць і викриває їх соціальне тло” // НБУ. ІР, ф. 1, спр. 11049, арк. 149. Досить критично підходить до спадщини Іванишева і О. Ф. Скакун. Див. замітку: М. І. Іванишев як історик і археограф // Укр. іст. журн. — 1971. — № 9. — С. 118. Лише в останні роки з’явилася тенденція до більш зваженої оцінки наукової діяльності вченого. Див.: Ж у р б а О. І. Київська археографічна комісія. 1843—1921 рр. Нарис історії і діяльності. — К., 1993. — С. 81; Роль М. Д. Іванишева у формуванні археографічних поглядів В. Б. Антоновича // Третя академія пам’яті професора Володимира Антоновича. — К., 1996. — С. 82—85.

³ Біографія М. Д. Іванишева найбільш докладно висвітлена в працях А. Р о м а н о в и ч - С л а в а т и н с к и й. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева. — СПб., 1876; Окремі фрагменти в журналі “Древняя и Новая Россия”. — 1876. — № 1.

- ⁴ Докладніше див.: І в а н о в А. Е. Ученые степени в Российской империи XVIII — 1917 г. — М., 1994. — С. 72.
- ⁵ Див.: П р і ц а к О. Чому катедри українознавства в Гарварді? — Кембрідж, 1973. — С. 97.
- ⁶ Русская беседа. — 1856. — № 4. — С. 178, 181.
- ⁷ Р о м а н о в и ч - С л а в а т и н с к и й А. Указ. соч. — С. 36, 39.
- ^{8–9} В л а д и м и р с к и й — Б у д а н о в М. Ф. Киевский университет Св. Владимира при императоре Николае I. — К., 1896. — С. 67.
- ¹⁰ Р о м а н о в и ч - С л а в а т и н с к и й А. Указ. соч. — С. 41.
- ¹¹ М. П. Драгоманов у статті про Костомарова, розглядаючи обставини провалу ідеї запросити на кафедру історії Київського університету вченого, висловлює думку про негативну роль у цій справі Іванишева. Див.: Д р а г о м а н о в М. П. Микола Іванович Костомаров // Світ. — 1881. — №№ 1-2. — С. 7. Об'єктивність драгомановської версії ставить під сумнів лист Іванишева до Костомарова від 16 липня 1862 р., де він переконує останнього в доцільності переїзду до Києва // НБУ. ІР, ф. XXII, № 123, арк. 1-1 зв.
- ¹² Про антипольську діяльність М. Д. Іванишева докладніше див.: Л о б о д а Ф. Из воспоминаний о Н. Д. Иванишеве // Киевская старина. — 1887. — Т. XIX. — С. 788–794.
- ¹³ Р о м а н о в и ч - С л а в а т и н с к и й А. Указ. соч. — С. 307.
- ¹⁴ Обставини зникнення рукопису Іванишева пояснює один з його учнів. Див.: К і с т я к о в с ь к и й О. Ф. Щоденник (1874–1879). — К., 1994. — Т. 1. — С. 30.
- ¹⁵ Див.: П р і ц а к О. Гарвардський центр українознавчих студій і школа Грушевського // Чому кафедри українознавства в Гарварді? — Кембрідж — Нью-Йорк, 1973. — С. 98.
- ¹⁶ Поняття “теорія офіційної народності” не є сталим і більш притаманне радянській і нинішній російській історіографії. В дослідженнях західних істориків частіше вживається термінологія “програма російського офіційного націоналізму”. Див., наприклад: N i c h o l a s I. Riasanovskij, Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825–1855. — Berkeley and Los Angeles, 1959; та ін.
- ¹⁷ У с т р я л о в Н. Г. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское. — СПб., 1838. — С. 14–15, 20–24.
- ¹⁸ У сфері наративної евристики Іванишев взяв на озброєння стиль діяльності одного з найвидатніших німецьких археографів-пошукачів Георга Вайца, учня школи Ранке, найактивнішого діяча “Monumenta Germaniae Historica”, що, як і Іванишев, поєднав у собі історика з юристом. Про археологічну діяльність Іванишева див.: Л. (Л е в и ц к и й О. Р е с т). Неудачная археологическая экскурсия Н. Д. Иванишева // Киевская старина. — 1890. — № 3. — С. 533–537; Л. О. (Л е в и ц к и й О.). Путевые заметки Н. Д. Иванишева // Там же. — 1882. — № 10. — С. 78–88.
- ¹⁹ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Наукова хроніка // Записки Наукового товариства Шевченка. — 1894. — Т. III. — С. 213.
- ²⁰ Д р а г о м а н о в М. П. Новые исследования в южнорусской истории // НБУ. ІР, ф. 172, спр. 2, арк. 47.
- ^{21–22} Там же, арк. 49, 51.
- ²³ Цит. за: Р о м а н о в и ч - С л а в а т и н с к и й А. Указ. соч. — С. 238.
- ²⁴ Ж у р б а О. І. Назв. праця. — С. 109.
- ²⁵ На думку М. Грушевського, структура “АЮЗР”, підігнана Іванишевим під офіційне кліше, зашкодила виданню, оскільки матеріал групувався під заздалегідь “поставлену згори справу, то питання, не заведені в цю програму, залишалися майже без відповіді” // Наукова хроніка. — С. 217.
- ²⁶ Цікаво, що останній, п'ятий розділ “АЮЗР”, мав назву “економічний” і лишився єдиним нереалізованим у виданні. Про причини такого стану див.: Г р у ш е в с ь к и й М. Наукова хроніка. — С. 220.
- ²⁷ Там же. — С. 216.
- ²⁸ Див.: Виленский вестник. — 1861. — № 30; С.-Петербургские ведомости. — 1861. — № 170.
- ²⁹ Современник. — 1861. — Т. 86. — С. 439.
- ³⁰ Сочинения Н. Д. Иванишева. — СПб., 1876. — С. 424.
- ³¹ “Encyklopedia powszechna”. — 1863. — Т. XII. — С. 736.
- ³² Л о б о д а Ф. Из воспоминаний о Н. Д. Иванишеве. — С. 791.
- ³³ Див.: J a b ł o n o v s k i A. Źródła j. p. prof. Pavinskiego w wydawnictwie p. t.: Źródła dziejowe // Kwartalnik historyczny. — 1897. — Zeszyt 3. — S. 485. Тезу про те, що варшавське видання “Źródła dziejowe” було, по суті, зворотною крeатурою Іванишевського “АЮЗР”, стверджує і М. Грушевський. Див.: Наукова хроніка. — С. 216.

- ³⁴ Левицкий О. Пятидесятилетие Киевской археографической комиссии для разбора древних актов (1843—1893). — С. 98.
- ³⁵ Цікаві спостереження з цього приводу зробив Олег Журба. Див.: Роль Іванишева у формуванні археографічних поглядів В. Б. Антоновича // Третя академія пам'яті Володимира Антоновича. — С. 82—85.
- ³⁶ Докладніше див.: Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (школа западнорусского права). — Брянск, 1996.
- ³⁷ Сочинения Н. Д. Иванишева. — С. 5.
- ³⁸ Там же. — С. 81—82.
- ³⁹ Там же. — С. 450—451.
- ⁴⁰ Иванишев Н. Д. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России // Архив Юго-Западной России. — К., 1859. — Ч. 1. — Т. 1. — С. LXXXVI.
- ⁴¹ Там же. — С. 60.
- ^{41a} Сочинения Н. Д. Иванишева. — С. 81.
- ⁴² Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1888. — Кн. 2. — С. 242. Поряд з І. В. Лучицьким дуже високо оцінює заслуги Іванишева і В. І. Пічета, який вважав його “фундатором порівняльно-історико-юридичної школи в Росії”. Див.: Пічета В. И. Введение в русскую историю. (Источники и историография). — М., 1922. — С. 136.
- ⁴³ Иванишев Н. Д. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. — К., 1863. — С. 23.
- ⁴⁴ Там же. — С. 24.
- ⁴⁵ Там же. — С. 34.
- ⁴⁶ Аксakov К. О древнем быте у славян вообще и русских в особенности. — М., 1852. — С. 12.
- ⁴⁷ Драгоманов М. П. Новые исследования в южно-русской истории // НБУ. ІР, ф. 172, спр. 2, арк. 47 зв.
- ⁴⁸ Там же, арк. 49.
- ⁴⁹ Український історик. — 1989. — № 101—103. — С. 29.
- ⁵⁰ Див.: Иванишев Н. Д. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. — К., 1959. — Ч. 1. — Т. 1. Передруковано в “Сочинения Н. Д. Иванишева”. — СПб, 1876.
- ⁵¹ АЮЗР. — К., 1859. — Ч. 1. — Т. 1. — С. XII.
- ⁵² Там же. — С. XIII.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Скакун О. Ф. М. Д. Іванишев як історик і археограф // Укр. іст. журн. — 1971. — № 9. — С. 121.
- ⁵⁵ Магістерська дисертація М. І. Костомарова “О причинах и характере унии в Западной России” (1842) була спалена і малознайома сучасникам.
- ⁵⁶ АЮЗР. — Ч. 2. — Т. 1. — С. XVI.
- ^{57–58} Там же. — С. XVII.
- ⁵⁹ Сочинения Н. Д. Иванишева. — С. 379.
- ⁶⁰ Современник. — 1861. — Т. 86. — С. 441, 444.
- ⁶¹ Так вважає, зокрема й академік Д. І. Багалій, який констатує: “Полонізація і денационалізація були, але причини їх не можна звести до переслідування і примусу. Вони були далеко глибшими, а Іванишев пояснює їх виключно політикою Речі Посполитої. Таким чином, сам Іванишев в освітленні денационалізації українського дворянства виходить з політичних міркувань, пояснює його політичними причинами, коли тут діяли насамперед соціально-економічні і культурні чинники” // НБУ. ІР, ф. 1, спр. 11049, арк. 146.

